

PÁPAI BULLA A KÖZÉPKORI BÁNHEGYES FALU TERÜLETÉRŐL

P. HORVÁTH VIKTÓRIA*

A pápai oklevelek kettőspeccsétjei jellemzően levéltárakban maradtak fenn, régészeti leletként ritkán kerülnek elő. A tanulmány a 2019 novemberében, a középkori Bánhegyes falu (ma: Békés megye, Magyarbánhegyes) területén fémkeresős kutatás során előkerült pápai ólombulla jellemzőit, történeti háttérét, ismert hazai és nemzetközi párhuzamait mutatja be.

Kulcsszavak: ólombulla, középkori település, fémkeresős kutatás, közösségi régészet

The bullae of papal charters are typically preserved in archives and only rarely are they brought to light as archaeological finds. Presented here is the papal lead bulla discovered in the medieval village of Bánhegyes (modern Magyarbánhegyes, County Békés) in November 2019 during a metal detecting survey, alongside a discussion of its historical background and its currently known parallels from Hungary and other regions.

Keywords: lead bulla, medieval settlement, metal detecting survey, community archaeology

2019. egyik november végi napján az orosházi Nagy Gyula Területi Múzeum engedélyével rendelkező civil önkéntes, Kvak Róbert, fémkereső műszer segítségével egy különleges, félkör alakú tárgyat talált a mai Magyarbánhegyes községet északról határoló szántóföldön (1. kép).¹ Az ólom anyagú leletet formai jegyei alapján elsőként textilplombának gondolták, ám mérete és a figurális ábrázolás alapján később bizonyossá vált, hogy egy hely- és kultúrtörténetileg is jelentős, egyházi kötődésű darabot találtak. Érdeemes megvizsgálni, milyen összefüggések fedezhetőek fel a tárgy eredeti funkciója és lelőköri körülményei között.²

☞ Kézirat beérkezett: 2020. május 15. Kézirat elfogadva: 2020. június 10.

* P. Horváth Viktória: Várkapitányság Integrált Területfejlesztési Központ Nonprofit Zrt. – Régészeti Igazgatóság; 1113 Budapest, Daróczi utca 3.; e-mail: hovirag92@gmail.com

¹ A múzeum munkatársai az országban elsőként vontak be civil önkénteseket a régészeti szakmai munkába azáltal, hogy az engedély birtokában végzett fémkeresős kutatást követően a tárgy „utóéletében”, azaz a leltározási munkálatokban is részt vehettek. Az „orosházi példát” azóta több megyei és területi múzeum is átvette.

² A tárgy közlési jogáért köszönettel tartozom a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum Régészeti Osztálya munkatársának, Dr. Bácsmegei Gábornak, illetve közbenjárásáért Rózsa Zoltánnak, az orosházi Nagy Gyula Területi Múzeum korábbi igazgatójának.

A közép- és kora újkori Bánhegyes

A mai Magyarbánhegyes község Békés megyében, a mezőkovácsházi járás területén helyezkedik el (2. kép); első okleveles említését 1510-ből ismerjük.³ A II. Ulászló király által kiadott adományozási iratban 'Banhegyesse' néven említett település Orosházától délkeletre feküdt,⁴ nevének eredetét a Csanád vármegye történetét megíró Borovszky Samu Maróti János macsói bánhoz kötötte, aki a falut a 15. század második évtizedében alapította.⁵ Maróti halála után a terület egyesek szerint Hunyadi-birtok lett, Mátyás király Szilágyi Erzsébetnek adományozta,⁶ következő tulajdonosa Corvin János, majd özvegye, Frangepán Beatrix lett; ezt követően a gyulai várhoz tartozó birtok 1510. március 23-án királyi

³ SZATMÁRI 2005, 97. Feltehetően a községtől északkeletre fekvő Nagybánhegyessel együtt alkották a középkori települést, melynek pontos helye – megfelelő jelenségek hiányában – egyelőre nem ismert.

⁴ KARÁCSONYI 1889, 124–125.

⁵ BOROVSZKY 1897, 23. Csánki Dezső valószínűsítette, hogy az 1418-ban 'Kethegyes' néven említett birtok megegyezik a későbbi Bánhegyessel. CSÁNKI 1890, 651.

⁶ SZENTKLÁRAY 1898, 282. Az adat hitelességét megkérdőjelezi, hogy az 1463. február 19-én kelt adományozási oklevél szövegében csupán Dombegyház, Kupa, Battonya, Donáttornya, Szentetornya, Kerekegyház, illetve Nagyfalva királyi birtokok szerepelnek. KRISTÓ 1967, 47.

1. kép. A bulla lelőhelye
Fig. 1. Findspot of the bulla

2. kép. A mai Magyarbánhegyes elhelyezkedése. A bulla lelőhelyéve (piros pont) a középkori templom feltételezett helyének közelében

Fig. 2. Location of Magyarbánhegyes. The red dot marks the findspot of the bulla, found near the assumed location of the medieval church

3. kép. Az ólobulla elő- és hátlapja

Fig. 3. Obverse and reverse of the bulla

adományként Brandenburi György kezére jutott, lakosság száma ekkortájt kezdett jelentősen növekedni.⁷

1523-ból van adatunk egyházára: a földesúr ide nevezte ki a fehérvári Becs(e)völgyi Antal örgrófi sáfárt (*dispensator*) plébánosnak.⁸ Templomát vagy oltárát írásos forrás nem említi,⁹ azonban egy 1524 márciusában kelt pappá szentelési kérelemben Bánhegyes Mindenszentek titulusú plébániája olvasható.¹⁰ Az ekkor Zaránd megyéhez tartozott Bánhegyes a török hódoltság időszaka alatt Csanád megyéhez került; 1542-ben, az ország három részre szakadása után Erdélyhez csatolták.¹¹

1560-ban a Zaránd megyei település tizedfizetési kötelezettségével az egri püspökségnek tartozott, a beszolgáltatandó termény- és állatmenyiségéről írásos adatok maradtak fenn.¹² 1566 előtt néhány évvel 85 családot írtak össze, vagyis a hódoltság kezdetekor ide települtek száma jelentősnek mondható.¹³ Bánhegyes falu az 1567.

évi gyulai szandzsák-összeírás szerint ekkor Zarándhoz tartozott, 107 család lakta.¹⁴ A tizenkét évvel később, 1579-ben keletkezett összeírásban jóformán ugyanannyi, 106 család férfitagjai olvashatók.¹⁵ Néhány adónem kapcsán azonban jelentős változások figyelhetők meg a két jegyzék készítése között eltelt időszakban: 1579-re a búzatizedből, a kevert tizedből, valamint a báránytizedből származó jövedelem megduplázódott, a méhkasadó és a sertésadó mértéke azonban 15–30 százalékkal csökkent.¹⁶

A falu a 16. század végi harcok következményeként elnéptelenedett, újjáélesztésére először az 1620-as években tett kísérletet Bánhegyesi Borosjenei János, ám a térség a 18. század folyamán is mint bánhegyesi pusztát szerepelt.¹⁷ A kincstári földekre 1809 után több családot is telepítettek, így alakult ki a mai Magyar-, illetve Nagy- (korábban Tót-) Bánhegyes község.

Az ólobulla

A bulla – egyházi értelemben – a pápa által kiadott jelentős határozat vagy rendelkezés, illetve az azokat hitelesítő, selyem- vagy kenderfonaton

békési, zarándi és bihari náhije (járás) tartozott, utóbbi alá pedig a csanádi, vásárhelyi és fellaki náhijét sorolták.

¹⁴ KÁLDY-NAGY 1982, 278. Összehasonlításképpen Gyula városban ekkor 198, Békés városában 551 családot írtak össze. Bánhegyes a régió településeit tekintve a nagyobbak közé tartozott.

¹⁵ KÁLDY-NAGY 1982, 279.

¹⁶ KÁLDY-NAGY 1982, 279. A legszembevetőbb különbség az „esetleges büntetéspénzek” esetében fedezhető fel: az 1567-ben feljegyzett 1250 helyett csupán 100 akcse nagyságú összeg gyűlt össze, ami az elkövetett vétségekért kirótt büntetésmennyiség erőteljes csökkenését mutatja.

¹⁷ SZENTKLÁRAY 1898, 284.

⁷ KARÁCSONYI 1889, 124–125.

⁸ MNL OL DL-DF 38075. GÖNDÖCS 1881, 69, 78.

⁹ A középkori templom helye Szatmári Imre gyűjtésében még nem szerepel, utóbb azt Juhász Irén és Rózsa Zoltán azonosították. Forrás: MNM Régészeti Adattár 651/1971; Miniszterelnökség, Örökségvédelmi nyilvántartás: Rózsa Zoltán: Jelentés helyszíni szemléről – Magyarbánhegyes, középkori templom. Adattári dokumentáció, 2016.

¹⁰ TÓTH 2010, 319.

¹¹ BOROVSKY 1897, 24–25.

¹² BOROVSKY 1897, 26.

¹³ KÁLDY-NAGY 1982, 27. Gyula és Szigetvár elfoglalása után az oszmán-törökök által meghódított területek tökéletesen beilleszkedtek a birodalom közigazgatásába. Az itt maradtok és a betelepülők által fizetett adók nyilvántartásai voltak a szandzsák-könyvek, melyekben a szultán számon tartotta birtokainak jövedelmét. 1567-ben elrendelték a gyulai és a csanádi szandzsák összeírását: előbbibe ekkor a gyulai, aradi,

4. kép. A teljes darab. (A fotó az Országos Széchényi Könyvtár Digitális Képtárából származik. Azonosító: DKA-040874. <https://keptar.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=040874#>)

Fig. 4. An intact exemplar of the bulla. (Source: Hungarian Digital Archive of Pictures of National Széchényi Library; ID DKA-040874. <https://keptar.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=040874#>)

5. kép. A pápai ólombulla eredeti pecsétnyomója (Fotó: Richard Kunst, Róma)

Fig. 5. The original stamp of the papal bulla (Photo: Richard Kunst, Rome)

6. kép. A pápai ólombulla eredeti pecsétnyomója (Fotó: Richard Kunst, Róma)

Fig. 6. The original stamp of the papal bulla (Photo: Richard Kunst, Rome)

lógó, fém függőpecsét, melynek leggyakrabban használt ólom alapanyaga a szerénységet és egyszerűséget jelképezte.¹⁸ Elkészítéséhez a pecsétnyomóval külön préselt előlapot és a hátlapot összeillesztették, így kettőspecsétet hoztak létre, majd azt egy selyemzsinórral átvezetve a pergamenhez illesztették.

A tárgy leírása: ólom, mindkét oldalán figurális ábrázolású bulla részlete (3. kép). Függőlegesen félbetört vagy félbevágták, egyik fele hiányzik, közepén, az egykori zsinog helyén szétnyílt, több helyen megrongálódott. A tárgy felső és alsó szélén fehér színű oxidációs melléktermék kiválása figyelhető meg. Méret: átmérő: 36 mm, súly: 25,66 g.

Előlap: gyöngykör keretben, jobb oldalon egy balra néző, széken ülő glóriás alak látható, jobb kezében kulcsot, baljában kör alakú veretekkel díszített könyvet tart. Középen függőlegesen a *S.[anctus] PET[rus]* felirat olvasható. A trónus és a gyöngykörkeret közti teret indás növényi mintasor tölti ki. A felirat és a kulcs attribútuma Szent Péter alakjára utal. Feltűnő, hogy Péter alakját, illetve a felirat alatti részt, a kis méretű, egyenlő szárú keresztet több hosszanti irányú vajat fedi, melyek szándékos bevágásnak tűnnek.

Hátlap: gyöngykör keretben a trónuson ülő II. Pál pápa látható, fején a pápai koronával, tőle balra bíboros öltözetű alakkal.

Az elő- és hátlap hiányzó részét a fennmaradt analógiák alapján lehet rekonstruálni (4. kép). Az ép előlapon, Szent Péter mellett egy jobbra néző, glóriás ülő alak, kezében felfelé mutató kard látható. A bulla közepén, függőlegesen a *S.[anctus] PAV[lus]* felirat olvasható, ami Szent Pál alakjára utal. A hátlap hiányzó részén a jobb felső sarokban egymás alatt: *PAVLVS./P[a]P[a].II.* felirat, illetve a pápa előtt térdelő klerikusok alakja szerepelne.

A pecsétnyomó

Érdekesség, hogy II. Pál pápa bullájának eredeti, Szent Pétert és Szent Pált ábrázoló oldalának pecsétnyomója (*tiparium*) a mai napig fennmaradt (5–6. kép).¹⁹ A pecsétlő rézötözet feje eredeti, fából készült nyele későbbi kiegészítés. A tárgy különlegességét az adja, hogy II. Pál utódai azt nem semmisítették meg, miután visszatértek a korábbi bullatípushoz.

¹⁸ NEMES 2014, 12.

¹⁹ A tárgy nem a Vatikáni Múzeumban, hanem egy pápai relikviákat őrző magángyűjteményben található, melynek létrehozója és tulajdonosa Richard Kunst atya. Az atya nagylelkűen hozzájárult a pecsétnyomó fényképének közzétételéhez. A gyűjtemény darabjai megtekinthetők az alábbi weboldalon: www.papalartifacts.com. Utolsó letöltés dátuma: 2019. november 26.

II. Pál pápasága

II. Pál pápa – eredeti nevén Pietro Barbo – 1464. augusztus 30. és 1471. július 26. között ült a pápai trónuson (7. kép).²⁰ A velencei születésű, tekintélyes kereskedőcsaládból származó pápa a reneszánsz művészet támogatójaként a 11. század óta használatban lévő, egyik oldalán az aktuális pápa nevét, másikon Szent Péter és Szent Pál apostolok arcképét feltüntető ólombulla formai jegyeit már pontifikátusa kezdetén megváltoztatta.²¹ Az új bullán a pápa és az apostolok is reneszánsz környezetben ülnek, teljes alakjuk látszik.²² A pápát 1464. szeptember 16-án iktatták be hivatalába, a következő napon már ki is adott egy oklevelet az új bullával.²³ II. Pál utódja, IV. Szixtus pápa az újítást eltörölte, visszatért a korábbi bullakép használatához,²⁴ így a bánhegyesi lelet tudománytörténetileg is különlegesnek mondható, hiszen a forma mindössze hét évig volt használatban.

A bullakép tervezőjének személye egyértelműen nem bizonyítható, a kutatás Eugène Müntz 19. század végi munkája óta a folignói aranyművest, Emiliano Piermatteit (alias Orfini) tartja legvalószínűbbnek, aki 1460 és 1487 között alkotott.²⁵ Müntz művészettörténeti módszerekkel hasonlította össze a Piermattei által tervezett pápai érméket és a bullát, s később a humanizmussal foglalkozó történész, Roberto Weiss is arra a következtetésre jutott, hogy a tárgyakat egyazon művész készíthette.²⁶ A kérdés megnyugtató tisztázására azonban írott forrás nem áll rendelkezésre.

II. Pál a bullakép megváltoztatása mellett új pápai tiarát is készíttetett; reprezentációja a pápai udvar pompáját emelte.²⁷ Egyik pápa sem vere-

7. kép. II. Pál pápa portréja (Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Pope_Paul_II)

Fig. 7. Portrait of Pope Paul II (Source: https://en.wikipedia.org/wiki/Pope_Paul_II)

tett annyi portréérmét, mint ő: a kutatás összesen 27 különböző ábrázolású, történetű és háttérű bronz medalliont kötött a nevéhez, melyekkel az ókori császárok mintáját kívánta követni.²⁸ Élete során jelentős műgyűjteményre tett szert; jövedelméből építtette fel többek között a római Palazzo Veneziát (8. kép).²⁹

A pápa egyik legfontosabb, a Magyar Királyságra vonatkozó intézkedése az 1465. május 19-én kiadott, egy tetszőleges városban létesítendő egyetem alapítását engedélyező bulla, melyet Hunyadi Mátyás végül Pozsonyban valósított meg.³⁰ Mátyás 1464-ben segítségért fordult a pápához, hogy támogassa az oszmán-török csapatok elleni előkészületeket.³¹ A pápa határozottan kiállt az ügy mellett, több alkalommal jelentős összegeket küldött a királynak, aki azonban nem a megfelelő célokra használta fel a segítséget.³² Ennek ellenére II. Pál a pénzbeli juttatások

²⁰ Korábban bolognai főesperes, nagybátyja volt a néhai IV. Jenő pápa. DE EVORA 1841, 142.

²¹ A Vatikáni Titkos Levéltár (Archivio Segreto Vaticano/ Archivium Secretum Vaticanum) öt darabot őriz II. Pál pápa ólombullájából. BECCHETTI 2007, 84. 12. jegyzet.

²² Az új bullakép leírása a mantovai udvar egy Rómában tartózkodó tagjának 1464. október 3-ai levelében is olvasható: „Questo papa ha mutato la stampa del piombo de le bolle; da un canto fa s. Paulo e s. Petro che sedono; da l'altro lui è in cattedra e doi cardinali presso cum alcune persone denanti in ginochione.” VON PASTOR 1928, 757. Azaz: „E pápa megváltoztatta a bulla ólompecsétjét; egyik oldalán Szt. Pál és Szt. Péter ülnek, a másikon ő (a pápa) a trónuson és a bíborosok mellett néhány személy térdel.”

²³ Az innsbrucki levéltár őriz egy 1464. szeptember 17-ei keltezésű pápai bullát, rajta a II. Pál által megváltoztatott függőpecséttel. WEISS 1961, 129.

²⁴ BECCHETTI 2007, 71.

²⁵ MÜNTZ 1884, 11.

²⁶ WEISS 1961, 129–135.

²⁷ DE EVORA 1841, 143.

²⁸ ARMAND 1883, 31, 300; MORSOLIN 1890, 549.

²⁹ BANGHA 1932, 478.

³⁰ G. SZENDE 1996, 212.

³¹ TOWER 1935, 102–103.

³² FRAKNÓI 1901–1903, II. 112–113.

sorozatát nem függesztette fel, sőt, Mátyás csehországi hadjárata idején őt cseh királynak nyilvánította.³³ 1467-ben ún. keresztes búcsút engedélyezett mindazok számára, akik az országban fegyvert fognak a törökök ellen; 1470-ben pedig huszonöt évente tartandó Szentévet hirdetett.³⁴ Mátyással való kapcsolatának különlegességét az is mutatja, hogy a király ugyanazt a Giovanni Dalmatát hívta meg udvari szobrászának, hogy elkészítse a székesfehérvári bazilikába tervezett síremlékét, aki 1471-ben Mino da Fiesolával együtt a pápa vatikáni síremlékét is megalkotta.³⁵

II. Pál Bánhegyes falu tágabb környezetét illető intézkedéseiről több adat is fennmaradt. 1466-ban megerősítette Baerenfuss Rajmund árgyasi, János bákói, valamint Szokoli János csanádi püspököt.³⁶ 1467-ben engedélyt adott a gyulai Maróthy Mátyás és felesége számára, hogy utazásaik alkalmával hordozható oltárt használhassanak.³⁷ 1469-ben ugyanerre Fábri Mihály lippai plébános kapott engedélyt.³⁸ 1471. június 17-én kelt brevéjében a pápa János pécsi püspök figyelmébe ajánlotta Makófalvi Bálintfia Albert csanádi papot.³⁹

8. kép. II. Pál emléktáblája a Palazzo Venezia épületén

Fig. 8. Commemorative plaque of Pope Paul II on the wall of the Palazzo Venezia in Rome

Ólombulla mint régészeti lelet

A kettőspeccet általában eredeti helyén, az oklevélen függve marad fenn levéltárakban és egyéb gyűjteményekben,⁴⁰ míg ásatáson, a föld alól ritkán lát napvilágot hasonló lelet. Magyarországon – tudásunk szerint – eddig viszonylag kevés esetben került elő ólombulla régészeti kontextusból.

II. Pál ólombullái

A fenti bullának tökéletes párhuzama magyarországi régészeti környezetből egyedül Pécsről, a feltételeken Janus Pannoniushoz (1434–1472) kötött sírból ismert.⁴¹ A pécsi székesegyház altemplomának nyugati részén, a főoltár alatt 35–40 év körüli férfi maradványait tárta fel 1991-ben Kárpáti Gábor ásatásvezető régész. A váz kézscsontjai alatt, a jobb combcsonton egy II. Pál pápához köthető ólombulla feküdt, s ennek kapcsán merült fel a kérdés az elhunyt kilétét illetően. A bulla alapján az előkelő egyházi személyt később Janus Pannoniusszal azonosították,⁴² aki királyi követként több alkalommal is felkereste II. Pál pápát.⁴³

A pápához köthető ólombulla Európa egyéb részeiről is ismert. Angliában, Somersset megyében szintén fémkeresős kutatás során látott napvilágot egy hasonló darab, egy mezőgazdasági célra használt területen.⁴⁴ A bulla egészben maradt fenn, ám egyik oldalát függőlegesen kettéosztja egy, minden bizonnyal a selyemzsinór helyére utaló mély vajat. Egy további darab Észak-Európában, a dániai Magleby településén került elő.⁴⁵

Magyarországi középkori pápai ólombullák

A fenti két analógián kívül a többi pápához köthető, föld alól származó bullákat itthon igencsak

⁴⁰ A Dataria Apostolica pápai hivatal levéltárban fellelhető, II. Pál által kiadott magyar vonatkozású bullák regesztáit Czaich Á. Gilbert 1899-ben közreadta. CZAICH 1899.

⁴¹ KÁRPÁTI 1998; KÁRPÁTI 2008. Természetesen egyéb, régészeti gyűjteményekben rejtőző analógiák is létezhetnek.

⁴² A bulla mellett a váz helyzete, antropológiai jegyei, a forrásokban jegyzett kátrányos koporsó megléte utalnak arra, hogy a Medveváron (ma Medvedgrad, Horvátország) elhunyt pécsi püspök testét később ide, a bazilikába szállították.

⁴³ 1465-ben Hunyadi Mátyás és Vitéz János érsek Janus Pannoniust küldte Rómába az új pápa köszöntése céljából.

⁴⁴ Portable Antiquities Scheme, www.finds.org.uk. Azonosító: SOM-FBA501. Utolsó letöltés dátuma: 2020. január 21.

⁴⁵ A tárgyat Per Kristian Madsen közölte, aki komoly gyűjtési végzett skandináv területeken a régészeti kontextusból előkerült ólombullák tekintetében: a középkori Dán, Svéd és Norvég Királyságokból összesen 22 darab, ásatásból származó tárgyat katalogizált. MADSEN 1994, 23.

³³ FRAKNÓI 1901, 49.

³⁴ SZOVÁK 2017, 102.

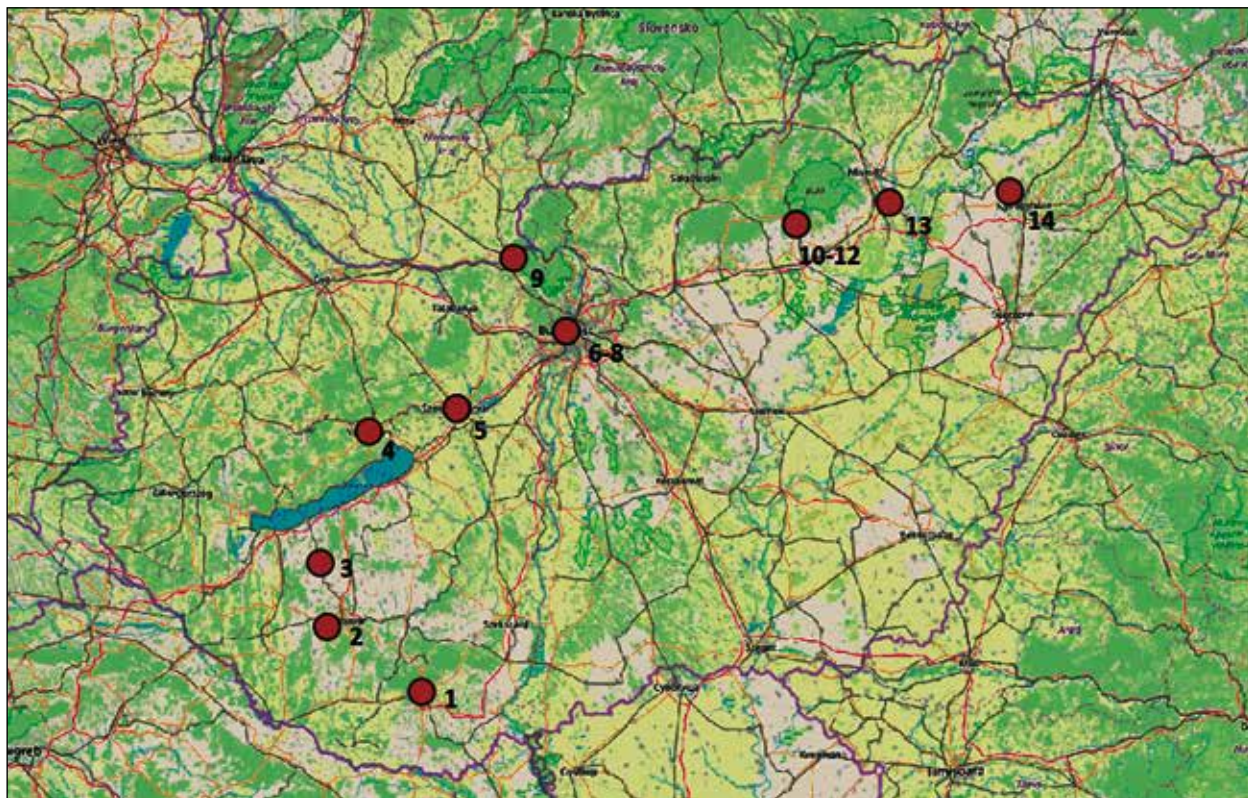
³⁵ LA BELLA 2010, 322–331.

³⁶ BANGHA 1932, 478.

³⁷ SCHERER 1938, 59.

³⁸ ÉRDÚJHELYI 1896, 644.

³⁹ DÉCSÉNYI 1892, 555.

9. kép. Régészeti kontextusból származó ólombullák Magyarországon. 1: Pécs, székesegyház; 2: Bárdudvarnok, premontrei prépostság; 3: Somogyvár, bencés apátság; 4: Veszprém, székesegyház; 5: Székesfehérvár, bazilika; 6: Budavári Palota; 7: Budavári Palota; 8: Budai Vár, Hunyadi-udvar; 9: Esztergom-Szentkirály; 10: Eger, székesegyház; 11: Eger, székesegyház; 12: Eger, székesegyház; 13: Muhi; 14: Nyírtelek

Fig. 9. Lead bullae from archaeological contexts found in Hungary. 1: Pécs, cathedral; 2: Bárdudvarnok, Norbertine provost; 3: Somogyvár, Benedictine abbey; 4: Veszprém, cathedral; 5: Székesfehérvár, cathedral; 6: Buda Castle; 7: Buda Castle; 8: Buda Castle, Hunyadi Court; 9: Esztergom-Szentkirály; 10: Eger, cathedral; 11: Eger, cathedral; 12: Eger, cathedral; 13: Muhi; 14: Nyírtelek

eltérő környezetből ismert példák képviselik (9. kép). A Budavári Palota éremanyagának feldolgozásakor Huszár Lajos két, VIII. Bonifáchoz (1294–1303) és VI. Incéhez (1352–1362) köthető bullát tett közzé, melyek minden bizonnyal az itt őrzött, a király számára kiadott oklevelek tartozékai voltak.⁴⁶ A későbbiekben a Zolnay László vezette ásatásokon az Északi-kapu közelében egy kőből épült, 13–14. századi leletanyagot tartalmazó pincében egy általa közelebről nem meghatározott bulla töredéke került elő.⁴⁷

A további hazai példák döntő többsége egyházi környezetből (templomból, kolostorból, egyházi méltóságok temetkezéseiből) ismertek. A 20. század elején a veszprémi székesegyházban a templom padlója alól, a kereszthajó és a főhajó metszéspontjában V. Márton (1417–1431) ólombullája látott napvilágot, mely minden bizonnyal egy temetkezés mellékelete lehetett.⁴⁸ Ugyancsak

V. Márton ólombulláját tárta fel Kralovánszky Alán a székesfehérvári királyi bazilikában, közelebről nem meghatározott helyen.⁴⁹

Az egri székesegyház nyugati toronypárja előcsarnokának közepén azonosították Dörögdi Miklós püspök (1330–1361) sírját, melyet éppen a benne talált ólombullák (illetve főpapi jelvények) alapján határoztak meg.⁵⁰ Esztergom-Szentkirályon, a középkori ispotály területén feltárt egyik temetkezésben már 1865-ben megfigyeltek ólompecsétet, azonban a korrózió miatt a feliratot nem tudták elolvasni.⁵¹

Somogy megyéből két, egyházi környezetből származó ólombulláról van tudomásunk. A bárdudvarnoki premontrei prépostság területéről 2015-ben látott napvilágot, a felirata alapján IX. Bonifác pápához (1389–1404) köthető bulla, mely minden bizonnyal az egyház őrzésében

⁴⁶ HUSZÁR 1956, 219.

⁴⁷ ZOLNAY 1984, 207.

⁴⁸ GOHL 1908, 121.

⁴⁹ SZABÓ 1998, 328.

⁵⁰ RITOÓKNÉ SZALAY 2007, 249. A három bulla XXII. János, VI. Kelemen, VI. Ince pápákhoz köthető.

⁵¹ SCITOVSKY 1865, 59.

lévő adományozó oklevelek egyikén függhetett.⁵² A hazánkban feltárt ólombullák egyik legkorábbi darabja Somogyvárról ismert: a bencés apátságban zajló munkálatok során a mindösszesen egy évig trónon lévő II. Geláz pápa (1118–1119) által kibocsájtott bulla került elő.⁵³

Az egyházi méltóságok sírjában talált ólombullák bizonyosan az elhunyt mellé helyezett, tevékenységükhöz szorosan kötődő, mára elporladt oklevelek hitelesítői lehettek. További két ólombulla kevésbé reprezentatív környezetből, a középkori Muhi falu területéről, illetve Nyírtelek határából ismert. Előbbi a mezőváros templomának közeléből származik, s a töredékes felirat alapján IX. Gergely pápához (1227–1241) köthető.⁵⁴ Egy további bulla a Muhitól kb. 50 kilométerre, keletre fekvő Nyírtelek melletti földeken, fémkeresős kutatás eredményeképp került elő.⁵⁵

Európai példák

A tárgytypus kutatása az egyes európai régiók tekintetében egyenlőtlen eloszlást mutat: az északi országok anyagairól számottevően többet tudunk, mint az Ibériai-félszigeten, vagy Itáliában előkerült darabokról. A ma Horvátországhoz tartozó Čečavac település melletti egykori rudinai kolostor templomának egyik sírjában IX. Bonifác pápa bullája került elő,⁵⁶ míg a crkvari Szt. Lőrinc-kápolnában feltárt egyik női temetkezésben III. Kallixtus pápa (1455–1458) ólombulláját találták meg.⁵⁷

A régészeti kontextusból származó pápai bullák kapcsán legutóbb többek között a német Lukas Clemens végzett Európa egyes részeire kiterjedő gyűjtést.⁵⁸ Trier városa⁵⁹ és a németországi régiók mellett áttekintette az angliai, skandináv szakirodalmat, amellet hogy olyan egyházi peremterületekről is hozott példát, mint a ciprusi Paphosz, Korinthosz, Jeruzsálem vagy az egykori Caesarea városa.⁶⁰ Munkájával csaknem egyidőben jelent meg Jörg Ansoerge tanulmánya, melyben a német példák mellett a mai Belgium

és Hollandia területéről ismert tárgyakat is bemutatatta.⁶¹

Clemens külön szolt az egyházi kötődésű személyek sírjaiba helyezett oklevéladás jelenségéről, melyet a középkorban elterjedt szokásnak vélt, s feltételezései alapján erre a túlvilággal kapcsolatos elképzelések adhatnak magyarázatot.⁶² Az ólompecsétek másik neves kutatója, Stefan Kötz szerint azonban a mellékletadás az oklevelek érvénytelenítésének is egy elterjedt módja volt, hiszen biztosítani kellett, hogy a bulla ne kerüljön illetéktelen kezekbe, esetleg ismét felhasználásra.⁶³ Csupán egy példa erre Nagy Lajos király lányának, Hedvignek a krakói Wawelben található sírhelye, melyben két, IX. Bonifác pápa által kiállított oklevél maradványai kerültek elő.⁶⁴

Ez lehet az oka annak is, hogy a tárgy egyházi vonatkozású lelőhelyen kívül gyakran kerül elő szándékosan megrongálva vízpartról vagy hulladékgödörből, mint például a greifswaldi darab, amelyre 2005-ben egy középkori szeméttel feltöltött latrinában találtak rá.⁶⁵ A forgalomból való kivonás ékes példái a többek között Bréma és London területéről származó leletek, melyek szintén latrinákból, a vízvezető árkok nyomán kerülhettek a folyók városi szakaszaiba.⁶⁶

A lelet értékelése

A középkori Bánhegyes falu területén előkerült bullatöredék egyediségét lelőköri körülményei mellett tárgyi jellemzői adják. Önmagában is különleges az a tény, hogy egy olyan pápa pontifikátusa alatt készült, aki az egyház történetében egyedülálló módon saját képére formálta az oklevelek hitelesítő ólompecsétjét, megszakítva ezzel egy több száz éve fennálló hagyományt. Ennek köszönhetően a bulla készítési ideje egy rövid időszakra, 1464 és 1471 közé tehető. A II. Pál tevékenységével szembeni ellenállás mértékét jól mutatja, hogy utódjának egyik első cselekedete a korábbi pecsétkép gyakorlatának visszavezetése volt.

A bulla éles törésfelülete alapján feltehetően szándékosan lett félbetörve, amivel a hozzá tartozó oklevelet érvénytelenítették, később esetleg másodlagosan felhasználták. Egyes kutatók szerint az elhagyatott helyeken, távol minden lakott

⁵² M. ARADI-MOLNÁR 2016, 6–7.

⁵³ NÉMETH et al. 2010, 26.

⁵⁴ Leszih Andor ásatása, a leletanyagot Michnai Attila dolgozta fel egyetemi szakdolgozat, majd tanulmány keretében. MICHNAI 1982.

⁵⁵ <https://josamuzeum.hu/kiallitasok/a-honap-mutargya/archivum/papai-bulla-nyirtelekrol/> Utolsó letöltés dátuma: 2019. november 10.

⁵⁶ KRAMBERGER 2013.

⁵⁷ TKALČEC 2013, 24.

⁵⁸ CLEMENS 2005.

⁵⁹ A város területén régészeti feltáráson vagy véletlenszerűen, egyéb földmunka mellett 24 bulla került elő. CLEMENS 2005, 341; 342. Abb. 1.

⁶⁰ CLEMENS 2005, 350–351.

⁶¹ ANSORGE 2006.

⁶² CLEMENS 2005, 354.

⁶³ KÖTZ 2014, 135.

⁶⁴ ANSORGE 2006, 311.

⁶⁵ KÖTZ 2014, 136.

⁶⁶ ANSORGE 2006, 311.

területtől talált, esetenként megrongálódott bullákat amulettként, talizmánként, talán a jobb termés reményében ásták el.⁶⁷ Utólag átylukasztott, feltehetően nyakban vagy övre függesztve viselt bulla többek között a németországi Trier egyik templomában került elő, melyet a közlő szintén amulettnek határozott meg.⁶⁸ Kérdés, hogy hogyan jutottak hozzá a földművelők egy ilyen jelentős darabhoz, mint a pápai oklevél pecsétje?

A bullákkal is foglalkozó holland régész, Michiel H. Bartels ezzel kapcsolatban felvetette az eladás vagy eladományozás lehetőségét: Angliából ismert néhány, utólag szögletesre vágott bulla, melyeket – eredeti funkciójukat elvesztve – másodlagosan feltehetően súlyként használhattak tovább.⁶⁹ A fémkereső műszerrel végzett lelőhely-felderítéseknek köszönhetően számos bulla(töredék) került elő például a Temze folyó londoni szakaszának partjáról, iszapos hor-

dalékrétegeiből is, ahová ugyancsak egy másodlagos felhasználás után kerülhettek.⁷⁰

A németországi Paderborn piacterén talált ólombullát közlétező Stefan Kötz megállapítása szerint az olyan okleveleket, melyek kevésbé voltak jelentősek az adott személy vagy közösség számára, esetleg egy idő múlva érvényüket veszítették, a későbbiek során lekaparták, az ólompecsétet pedig az alapanyag kinyerése céljából beolvasztották.⁷¹

A bánhegyesi bulla esetében joggal feltételezhetjük, hogy egy helyi vonatkozású adománylevélén, pápai engedélyen függhetett, melynek érvényességét megszüntetve a bullát elválasztották attól. Hogy pontosan milyen tartalmú oklevélről lehet szó, csupán találgatni tudjuk; elképzelhető, hogy a település templom építésére kapott engedélyt.

RÖVIDÍTÉSEK

MNL OL DL-DF

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár

IRODALOM

ANSORGE, JÖRG

2006 Vier Bleisiegel von Papst Bonifatius IX. (1389–1404) aus der Hansestadt Greifswald. Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch 2005 (Schwerin) 53, 289–314.

ARMAND, ALFRED

1883 Les Médailleurs italiens des XVe et XVIe siècles. Volume II. Paris.

BANGHA BÉLA

1932 Szerk. Katolikus Lexikon III. kötet. Budapest.

BARTELS, MICHIEL H.

2017 Papal Bullae; a message from above? Interpretations of the papal lead seal (11th–16th c.) in archaeological contexts in and around the Netherlands. In: Rinne, C.–Reinhard, J.–Roth Heege, E.–Teuber, S. (Hrsg.): Vom Bodenfund zum Buch. Archäologie durch die Zeiten. Festschrift für Andreas Heege. Bonn, 315–334.

BECCHETTI, LUCA

2007 Appunti di sfragistica pontificia savonese. I sigilli del Papa Sisto IV conservati presso l'Archivio segreto Vaticano. Atti e memorie della Società Savonese di Storia Patria (Savona) 43, 69–88.

LA BELLA, CARLO

2010 Monumento funebre di Papa Paolo II Barbo. In: Crascentini, C.–Strinati, C. (ed.): La forma del Rinascimento. Donatello, Andrea Bregno, Michelangelo e la scultura a Roma nel Quattrocento. Catalogo della mostra (Roma, 16 giugno–5 settembre 2010). Roma, 322–331.

BOROVSKY SAMU

1897 Csanád vármegye története 1715-ig. A vármegye részletes története. 2. kötet. Budapest.

CLEMENS, LUKAS

2005 Zeugen des Verlustes: Päpstliche Bullen im archäologischen Kontext. In: Flug, B.–Matheus, M.–Rehberg, A. (Hrsg.): Kurie und Region. Festschrift für Brigide Schwarz zum 65. Geburtstag. Stuttgart, 341–357.

⁶⁷ BARTELS 2017, 329; KÖTZ 2014, 135.

⁶⁸ CLEMENS 2005, 345. Abb. 3. 2.

⁶⁹ <https://finds.org.uk/counties/findsrecordingguides/papal-bullae/>; Utolsó letöltés dátuma: 2019. november 26.

⁷⁰ CLEMENS 2005, 349.

⁷¹ KÖTZ 2014, 135.

- CZAICH Á. GILBERT
1899 Regesták a római Dataria-levéltárnak Magyarországra vonatkozó bulláiból II. Pál és IV. Sixtus pápák idejéből. Történelmi Tár (Budapest), 1–17.
- CSÁNKI DEZSÓ
1890 Magyarország történeti földrajza. Budapest.
- DÉCSÉNYI GYULA
1892 Olaszországi történelmi kutatások I–II. közlemények. Századok (Budapest) XXVI, 467–559.
- DE EVORA, JOSÉ MARIA FONSECA
1841 Storia dei papi da San Pietro fino a Gregorio XVI. Tomo II. Prato.
- ÉRDÚJHELYI MENYHÉRT
1896 Kutatásaim a római levéltárakban. Katholikus Szemle (Budapest) X/4, 605–646.
- FRAKNÓI VILMOS
1901 Egy pápai követ Mátyás udvaránál. Budapest.
1901–1903 Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkal. Budapest.
- GOHL ÖDÖN
1908 Éremleletek. Numizmatikai Közöny (Budapest) 7/III. füzet, 117–122.
- GÖNDÖCS BENEDEK
1881 Újabb adatok, Békésmegye s különösen Gyulavárosa XV. és XVI. századbeli történetéhez. In: Zsilinszky, K. (szerk.): A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat Évkönyve (Békés-Gyula) VII, 56–83.
- G. SZENDE KATALIN
1996 Feljegyzés Mátyás egyetemalapítási kérelméről (Matthias' Gesuch an Papst Paul II. betreffend Erlaubnis zur Gründung einer Universität). In: G. Szende, K.–Szabó, P. (szerk.): A magyar iskola első évszázadai (Die Ersten Jahrhunderte des Schulwesens in Ungarn) 996–1526. Tárgykatalógus. Győr.
- HUSZÁR LAJOS
1956 A budai Várpalota ásátásainak éremleletei (Die Münzfunde der Ausgrabungen auf dem Gebiet der Burg von Buda). Budapest Régiségei (Budapest) 17, 197–240.
- KÁLDY-NAGY GYULA
1982 A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba.
- KARÁCSONYI JÁNOS
1889 Oklevelek Patócsy János születéséről. Századok (Budapest) XXIII, 121–130.
- KÁRPÁTI GÁBOR
1998 Hová temették Janus Pannoniust? Fél évezredes rejtély. Pécsi Szemle (Pécs) I/1, 21–27.
2008 Janus Pannonius sírja. In: Vándor, A. (szerk.): A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs) 50–52/2, 123–131.
- KÖTZ, STEFAN
2014 Eine Bleibulle Papst Innozenz' IV. vom Paderborner Marktplatz. Archäologie in Westfalen-Lippe (Langenweißbach), 133–136.
- KRAMBERGER, VĚKOSLAV
2013 Bula pape Bonifacija IX. pronađena na Rudini. Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi (Požega) 2, 103–113.
- KRISTÓ Gyula
1967 Olvasókönyv Békés megye történetéhez I. A honfoglalástól 1715-ig – Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 1. Békéscsaba.
- MADSEN, PER KRISTIAN
1994 Pavelige blysegl – en rekvisit i senmiddelalderens fromhedsliv? By, marsk og geest: kulturhiistorisk årbog for Ribe-egnen (Ribe) 7, 14–30.
- M. ARADI CSILLA–MOLNÁR ISTVÁN
2016 A bárdudvarnoki premontrei prépostság területén 2015-ben végzett régészeti feltárás. Archeologia – Altum Castrum Online. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja. <https://archeologia.hu/bardudvarnok-folytatodott-a-feltaras>.
- MICHNAI ATTILA
1982 Középkori tárgyak a régi Muhiról (Mittelalterliche Objekte über das alte Muhi). Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest), 125–152.
- MORSOLIN, BERNARDO
1890 Medaglie del Vellano di Padova in onore di Paolo II. Rivista italiana di numismatica e scienze affini (Milano) III/IV, 549–558.
- MÜNTZ EUGÈNE
1884 L'Atelier monétaire de Rome. Document inédits sur les graveurs de monnaies et de sceaux et sur les médailleurs de la cour pontificale depuis innocent VIII jusqu'à Paul III. Paris.

- NEMES GÁBOR
2014 Az Apostoli Szentszék és a Jagelló-kori Magyarország kapcsolata, különösen VII. Kelemen pápa idején (1523–1526). Doktori (PhD) értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- NÉMETH PÉTER GERGELY–HONTI SZILVIA–KÖLTŐ LÁSZLÓ–MAGYAR KÁLMÁN–M. ARADI CSILLA–MOLNÁR ISTVÁN
2010 Mit rejt Somogyország földje? Somogy Megyei Múzeumok Közleményei (Kaposvár) 19, 15–66.
- VON PASTOR, LUDWIG
1928 Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance, II. Freiburg im Breisgau.
- RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES
2007 Janus Pannonius és II. Pál pápa. In: Jankovics, J. (főszerk.): „Nem súlyed az emberiség!”...Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Budapest, 237–250.
- SCHERER FERENC
1938 Gyula város története I. kötet. Gyula.
- SCITOVSKY JÁNOS
1865 Pauli Szent Vincze leányai. K.n.
- SZABÓ ZOLTÁN
1998 Székesfehérvár-Királyi bazilika. Alba Regia. A Szent István Király Múzeum Évkönyve (Székesfehérvár) 27, 327–328.
- SZATMÁRI IMRE
2005 Békés megye középkori templomai. Békéscsaba.
- SZENTKLÁRAY JENŐ
1898 A csanád-egyházmegyei plebániák története. Temesvár.
- SZOVÁK KORNÉL
2017 „Partes Ungarie... satis occupate cum Turcis”. A magyarországi török kérdés a 15. századi pápai kérvénykönyvekben. In: Tusor, P.–Szovák, K.–Fedele, T. (szerk.): Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században. Collectanea Vaticana Hungariae (Budapest), 15.
- TKALČEC, TAJJANA
2013 Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva sv. Lovre 2012. godine (Archaeological investigations at Crkvari – St. Lawrence Church in 2012). Annales Instituti Archaeologici (Zagreb) IX, 20–25.
- TÓTH PÉTER
2010 Adatok az egri püspökség késő középkori egyházi topográfiájához. In: Gyulai, É.–Viga, Gy. (szerk.): Történet – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Veres László tiszteletére. Miskolc, 315–327.
- TOWER VILMOS
1935 A pápák szerepe hazánk megmentésében és fennmaradásában. Budapest.
- WEISS, ROBERT
1961 La bolla plumbea di Papa Paolo II (1464–1471). Numismatica (Roma) 2/3, 129–135.
- ZOLNAY LÁSZLÓ
1984 Előzetes jelentés a budai vár déli részén végzett 1975–1981. évi feltárásokról (Preliminary report on the excavations carried out at the southern part of the Buda Castle between 1975 and 1981). Budapest Régiségei (Budapest) 26, 203–216.

A LEAD PAPAL BULLA FROM MEDIEVAL BÁNHEGYES (MAGYARBÁNHEGYES, HUNGARY)

VIKTÓRIA P. HORVÁTH

In 2019, an unusual metal object was found by a civil metal detectorist near the village of Magyarbánhegyes (Békés county). At first sight, it was thought to be a lead cloth seal, but its size and decoration suggested that it was probably a more valuable and rare find: a fragment of a lead papal bulla. These objects were used for the certification of papal diplomae: they are usually preserved on documents housed in archives and are rarely found in archaeological contexts. The significance of this find lies in its partial inscription and the depictions on both sides. Based on the decoration, the bulla was issued by Pope Paul II during his seven-year-long reign (1464–1471). At

the beginning of his reign, the Venetian-born Pope who was a patron of Renaissance art changed the form of the bulla, which had been used continuously since the 11th century. Art historians believe that the designer of the new image was Emiliano Piermattei (known as Orfini), who worked as a goldsmith in Foligno during this period, but there is no conclusive evidence to support this. The most important question is how this object managed to survive the past centuries – how did it make its way from the Vatican to a small village in the south-easterly part of the Hungarian Kingdom. First, one should consider the provisions made by Pope Paul II that related to

the Kingdom. During the long reign of King Matthias (Hunyadi) I, the Pope received countless messages from the king in which he asked for help in the battles against the Ottomans. The Pope sent him money on several occasions and also issued bullae of dispensation. It is almost certain that the lead bulla had been attached to one of the diplomae, until its intentional or accidental destruction.

Similar bullae are known from around Europe, mainly from ecclesiastical contexts (graves of bishops and archbishops, monasteries, churches, etc.), in accordance with the object's original function. However, the growing number of lead bullae turned up by the plough, far from any known or perished village, outline a possible secondary use of bullae.